

УДК 007:304:659.3

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/51-92>

Олександра МАРКІВ,
orcid.org/0000-0001-5720-650X
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри журналістики
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(Київ, Україна) Oleksandra.markiv@gmail.com

Оксана ЗАРІВНА,
orcid.org/0000-0002-9821-4482
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської мови технічного спрямування № 2
Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна) oksanazarina5@gmail.com

Іван МАРКІВ,
orcid.org/0000-0001-6286-1162
кандидат військових наук,
помічник начальника інституту з правової роботи
Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України
(Київ, Україна) Ivan-markiv@ukr.net

КОМЕНТАР ЯК ІНСТРУМЕНТ МАНІПУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНОЮ СВІДОМІСТЮ В УМОВАХ ВІЙНИ (ДО ПИТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОПЕРАЦІЙ)

Коментування варто розуміти як сумлінний виклад подій; це – спілкування, обмін поглядами, спростування чи підтвердження інформації через суб'єктивну призму бачення. Тут мають місце прогнози, варіанти розвитку ситуації, рекомендації фахівців і самого автора, а також думки додаткової персони в концепції «автор-читач» – коментатора. Коментар як аналітичний жанр журналістики вимагає дотримання канонічних вимог, а тому претендує на довіру громадськості. Однак, коментар є також і методом доказового міркування, яким в умовах віртуального інформаційного середовища користується кожен, хто має до нього доступ. Такий вільний коментар і є об'єктом дослідження. Він може провокувати додаткові дискурсивні лінії, які вимальовуються в павутині коментарів і стають середовищем для поширення неправди, перекручених фактів, чуток, припущень, емоційних порівнянь, дискредитації персони, нефахового обговорення події чи явища тощо. В умовах інформаційної війни коментарі стають інструментом її проведення, а в умовах широкомасштабної війни – займають дієве місце в механізмі планування та розкручування спрямованих інформаційно-психологічних операцій, оскільки об'єктом коментування є психіка людей. З'ясувати як це відбувається – мета дослідження. Для цього виділили кілька видів коментарів: позитивний, негативний, демонстративний, замовний, критичний, «німий» і проаналізували дієвість кожного з них в умовах війни. Довели значне місце коментування в розгортанні інформаційно-психологічної операції. Пояснили суть самого поняття, розділивши на інформаційні акції і сплановані інформаційні операції, також виокремили їхні завдання та конкретизували цілі маніпулювання масовою свідомістю.

Ключові слова: коментар, коментування, інтерпретація, інформаційно-психологічні операції, маніпулювання, умови війни.

Oleksandra MARKIV,
orcid.org/0000-0001-5720-650X
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Journalism Department
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine) Oleksandra.markiv@gmail.com

Oksana ZARIVNA,
orcid.org/0000-0002-9821-4482
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Technical English № 2
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"
(Kyiv, Ukraine) oksanazarina5@gmail.com

Ivan MARKIV,
orcid.org/0000-0001-6286-1162
Candidate of Military Sciences,
Assistant of Head of the Institute of Legal Affairs
Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine
(Kyiv, Ukraine) Ivan-markiv@ukr.net

COMMENT AS A TOOL OF MANIPULATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS IN CONDITIONS OF WAR (ON THE ISSUE OF INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL OPERATIONS)

Commenting should be understood as an honest account of events; it is communication, exchange of views, refutation or confirmation of information through the subjective prism of vision. It contains predictions, options for the development of the situation, the recommendations of experts and the author himself, as well as the views of an additional person in the concept of "author-reader" - the commentator. Commentary as an analytical genre of journalism requires compliance with canonical requirements, and therefore claims public trust. Commentary as an analytical genre of journalism requires compliance with canonical requirements, and therefore it can be trusted. However, commentary is also a method of evidentiary reasoning that is used by everyone who has access to it in a virtual information environment. Such free comment is the subject of research. It can provoke additional discursive lines that form in the web of comments and become a medium for spreading untruths, false facts, rumors, assumptions, emotional comparisons, discrediting a person, unprofessional discussion of an event or phenomenon, and so on. In the context of information warfare, comments become a tool for its conduct, and in the context of large-scale war - take an effective place in the mechanism of planning and promotion of targeted information and psychological operations, as the object of commentary is the human psyche. The purpose of the study is to understand how this happens. To do this, several types of comments were identified: positive, negative, demonstrative, ordered, critical, "dumb" and analyzed the effectiveness of each of them in wartime. A significant place for comment in the deployment of information and psychological operations is proved. The essence of the concept itself is explained, dividing it into information actions and planned information operations, also their tasks are singled out and specific goals of manipulating the mass consciousness are defined.

Key words: commentary, commenting commentary, interpretation, information and psychological operations, manipulation, conditions of war.

Постановка проблеми. ЗМІ – головний канал, через який держава веде інформаційну війну, оскільки саме вони: збирають та розповсюджують інформацію, відбирають та коментують її, формують суспільну думку та продукують культуру. Вплив на суспільство вагомий! Адже відомо, що справжній журналіст мусить вивчати свою тему і ставати в ній глибоким знавцем, його погляди, судження й коментарі прирівнюються за вартістю до думок експерта, і нове знання, що виникає при цьому часто сприймається як сам факт (Марків, 2012: 153). Науковці виділяють

декілька видів коментаря: розширений коментар, коментар фахівця, полярний коментар, синхронний коментар та детальний. У матеріалах професійних журналістів вони правильно канонічно оформлені, з чітким відокремленням факту від авторських слів і дійсно допомагають громадянам зрозуміти суть повідомлення. Сучасні медійники є також інфлуенсерами, часто брендовими для значної частини аудиторії, і що би вони не говорили, люди їм вірять. Проте, тут є загроза, адже коментар – це не особиста думка автора, це радше спроба пояснити, чому саме та чи інша подія

відбулася, інакше коментатор, аналізуючи події, ризикує своїми коментарями затулити від аудиторії реальність, дійсність (Дуб, 2008: 1).

Однак, існує інший вид коментування – вільний, поширений у соціальних мережах, який дозволимо собі прирівняти до постправди. Бо суть постправди в тому, що вона не є брехнею, а інтерпретацією правди, як власне й коментар. За словами О. Піддубного, постправда – це притаманна пересічним обивателям вульгаризація фактів, оскільки ці обивателі (сиріч – маси) не мають навичок професійно працювати з інформацією, перевіряти її, аналізувати та відділяти факти від суджень. Якщо особа приправляє факт персональною емоцією (коментує), що резонує з емоціями інших обивателів, повідомлення перетворюється на вірусне і миттєво шириться соціальними мережами (Піддубний, 2017: 2). Із коментарями в соціальних мережах відбувається те саме.

На наше переконання, максимальний комунікативний ефект масової інформації досягається таки завдяки коментуванню. Як не дивно, об'єктом коментаря завжди є психіка людей, особливо в умовах війни. Коментарі задають тональність фактам, формують враження та ставлення до ситуації чи події, чим продукують і закріплюють стереотипи. Тобто, для усвідомлення потрібний фаховий відбір фактів і їх коментування, інакше інформаційний голод чи навпаки надлишок створять кризову ситуацію і деструктивно впливатимуть на громадськість (Зарівна, Марків, 2019: 101).

Аналіз досліджень. Безумовно коментар як жанр журналістики достатньо вивчений: В. Ворошилов, О. Кузнецова, М. Кім, В. Карпенко, А. Тертичний; проблема маніпуляцій на основі коментування зараз на часі: О. Дуб, О. Довженко, О. Піддубний; питання засобів проведення інформаційно-психологічних операцій надзвичайно актуальне в науковій спільноті: В. Петрик, В. Горбулін, Б. Потятиник, Г. Почепцов.

Мета статті – проаналізувати роль і значення коментаря як інструмента маніпулювання громадською думкою в механізмі запуску та розкручування інформаційно-психологічної операції. Для цього виконаємо завдання: виокремимо найбільш релевантні види коментування, розглянемо ціннісну дію коментарів у віртуальному інформаційному середовищі, оцінимо вплив коментарів на свідомість населення у межах інформаційно-психологічних операцій, розкриємо суть опорних понять.

Виклад основного матеріалу. Виділимо деякі аспекти коментування та можливості ворога скористатися ними в умовах війни. Відразу заува-

жимо, що перелік не вичерпний, але, на наш погляд, важливий у межах дослідження.

1) Позитивний. Коментарі – це спілкування, можливість отримати допомогу, віднайти однокумців, підвищити свою самооцінку, підтвердити свої погляди чи навпаки отримати конструктивну критику від фахівця та усвідомити свої помилки чи з'ясувати незрозуміле. З таких коментарів ворог може дізнатися про коло активістів, про мозкові центри управління груповою динамікою, зрозуміти тригери, щоб надалі закидати через своїх агентів-коментаторів подібні теми і входити в довіру до спільноти.

2) Негативний. Коментарі, особливо в соціальних мережах, опубліковані переважно анонімно – це розповсюдження недобросовісної, неправдивої, образливої, маніпулятивної інформації; продукування неправильних ідей та хибних суджень; це – середовище для тролінгу, спаму, флуду, флейму тощо. Саме такі висловлювання є дієвими для ферми ботів ворога, адже емоційно нестабільним користувачам чату/форуму/блогу легше запропонувати неправду, переконати в її «істинності», і вони легко «проковтнуть» її, а потім протранслюють далі.

3) Демонстративний. В умовах війни навіть безневинне коментування, викликане бажанням поділитися інформацією/фото/емоціями від певних воєнних дій, дає агресору розуміння ступеня їх успішності і стає джерелом для планування наступних операцій. Це надзвичайно небезпечно, і з такими користувачами борються на рівні встановлення правової відповідальності.

4) Замовний. Ініційований (куплений) певними зацікавленими особами текст від імені реального експерта, який подає однобічне висвітлення ситуації на користь замовникам (ворогам). Часто такий експерт є або членом партії, або аналітиком структури, послугами якої неодноразово користуються зацікавлені особи. Такий коментар легко впізнати за певними маркерами: суцільний позитив і вихваляння; написаний на «непотрібну» тему про «потрібних» людей, можливості яких гіперболізовані; використання конструкцій типу «за статистикою», «на думку експертів». Людей уводять в оману, використовуючи публічних авторів, а ворог такий хід практикує досить часто для створення «інформаційного вакууму».

5) Критичний. Такий коментар – це завжди розпал емоцій, аксіологічна добірка аргументів, які виражають непогодження з думкою автора чи заперечення фактів, що зазначені в тексті. Висловлювання супроводжуються вживанням ненормативних слів, образами, порівнянням ліде-

рів певних угруповань, розпалюють суперечки між дописувачами чату, які втрачають пильність і діляться важливою чи, навпаки, деструктивною інформацією, створюючи інформаційний шум. Основне завдання, яке вигідне ворогу – відволікання уваги від суттєвих подій, розпал ненависті в межах країни.

б) «Німий». Коментарі типу «круто», «ах!», «???» чи у вигляді запропонованих уподобайок зазвичай не достатньо інформативні, але репрезентативні для вивчення аудиторії. Чи можуть вони бути цінними для агресора? Так, бо виражають світогляд, ідеологічну основу людей, котрі читають саме цей інформаційний ресурс і дають чітке усвідомлення, який рівень складності інформації буде дієвим для запуску потрібних інформаційних акцій. 1

В усіх випадках коментар – це провокування на контакт, обговорення, обмін думками – зародження полілогу. Коментарі часто замість основного тексту (передтексту) перебирають на себе першочергові комунікативні функції, розростаються в нові конфігурації мегатекстової структури. Коментатор вважає, що виконує просвітницьку місію – доказати те, що, як йому здається, не доказав автор, коментуючи натяки, приховані цитати тощо і позбавляючи читача/слухача/глядача можливості «читати між рядками».

Визначальними ознаками спрямування коментара є поділ його на можливі види – пропагандистський, критичний, сатиричний, полемічний і підбір для вираження емотивності різних мовних засобів таких як: вигуки, порівняння, інверсія, звернення та інші. Автор йде від факту до узагальнення або до прогнозу. У ЗМІ це репрезентовано авторським висловлюванням, у якому тлумачаться, роз'яснюються, елементарно аналізуються факти політичного, економічного, культурного, наукового життя з метою донесення до аудиторії суті, значення події, явища, їх місця серед інших фактів і процесів (Марків, 2012: 154)

Знаємо, що люди схильні до маніпуляцій, чують те, що хочуть чути, піддаються емоціям, особливо в стресових станах, не готові витратити зусилля для пошуку правди. Для інформаційних акцій та операцій як складових інформаційної війни ці процеси надзвичайно дієві, вони нашаровуються у свідомості громадськості шляхом постійного нагадування чи додавання нових деталей в інформаційні повідомлення, а також нових суб'єктивних оцінок чи здогадок у коментарях. Цінність коментара полягає у свіжості думки, оригінальності суджень і висновків, точності й образності слова. Отже, мимоволі ми стаємо

залежними вже не від фактів, а від коментарів. (Цим можна пояснити феномен довіри до медійних фігур, які коментують воєнні події). Відбувається ланцюгова реакція у формуванні громадської думки і культури загалом.

Варто констатувати, що поява віртуального інформаційного простору – створила можливості керувати свідомістю глобально, свідомістю широких мас. Часто запрограмований інформаційний образ про персону, організацію, подію, явище чи навіть народ, так ретельно нав'язується світові, що сприймається ним за реальний. Для цього працюють цілі ферми ботів, пропагандистів, професійно навчених коментаторів, завданням яких є змінювати установки тих, хто думає інакше. Для цього подаються коментарі від імені експертів, використовуються медіатори, популісти, підставні картинки тощо.

Наглядно спостерігаємо такий інформаційний образ про «другу армію світу, яка здатна завойовувати за три дні, не воюючи», що створювався агресором і посилювався роками в ЗМІ, а спростований діяльністю українських збройних сил за перші тижні російського вторгнення в Україну. При чому, стереотип розвіяно в очах цілої світової спільноти, для якої цілеспрямовано формували цей образ.

Це приклад геополітичного інформаційного протистояння, метою якого є порушення інформаційної безпеки ворогуючої держави, ефективний інформаційний вплив на її керівництво, політичну еліту, систему формування суспільної думки і прийняття рішень, а також забезпечення інформаційної безпеки власної держави для досягнення інформаційної переваги в глобальному інформаційному просторі (Рудницька, 2015: 138).

Перемога в сучасних геополітичних протистояннях значною мірою залежить від вдалого проведення інформаційно-психологічних операцій. Їх мета – змусити супротивника сумніватися. Для цього застосовується цілий арсенал засобів, щоб дезорієнтувати і деморалізувати військових, викликати паніку в людей, створити колапс в інформпросторі, зруйнувати єдину комунікацію держави (Рудницька, 2015: 138). І це не тільки фейки! І це не тільки пропаганда! Особливо обережними варто бути з інтерпретаціями – коментарями до публікацій, саме вони програмують на певне сприйняття того, що можна побачити (наприклад, давнє фото скупчення людей біля магазину підписали, що це українці чекають на «визволителів»). Через такі титрові коментарі, коментарі всіляких експертів та псевдоекспертів, через тенденційний виклад фактів, через подачу в ЗМІ різних версій, через

надмірну емоційність споживачам важко зрозуміти, яка із версій є реальністю, і вони сприймають на віру ту, що звучить правдоподібніше, яку найдоступніше прокоментовано і доведено.

Щоб зрозуміти роль коментаря в дії інформаційно-психологічної операції скористаємося визначенням, вірніше, трактуванням цього поняття В. Петрик. Науковець розділяє інформаційно-психологічні операції на акції та спеціально сплановані операції. Акція інформаційного впливу – це поширення неповної, неточної, упередженої, недостовірної інформації, яке здійснюється одноразово і в дуже стислі терміни (1-3 дні). Спеціальна інформаційна операція, на думку науковця, має такі особливості: спланованість, скерованість на чітко визначену аудиторію, більша, порівняно з акцією, тривалість (від одного тижня і понад місяць); лавиноподібний характер зростання повідомлень на певну тему; сенсаційний, тенденційний і емоційний способи їх обговорення. У межах інформаційно-психологічної операції може бути проведено кілька акцій інформаційного впливу (Петрик, 2009: 71).

Треба розуміти, що полілог, який складається із коментарів тих медійних матеріалів, які публікуються в межах акцій інформаційного впливу може бути тривалим у часі, відновлюватися через певні періоди з моменту зацікавлення публікацією нових споживачів, актуалізуватися, навіть коли втрачає актуальність. У межах полілогу можуть бути коментарі пересічних громадян, експертів та спеціальних зацікавлених осіб, які переслідують певну мету. А також ці коментарі можуть створювати основу для подальших інформаційних операцій. Недарма кажуть, що для того, щоб перемогти, важливо знати світогляд ворога.

В. Горбулін зазначає, що інформаційно-психологічні операції – це інформаційний вплив на масову свідомість (як на ворожу, так і на дружню), вплив на інформацію, доступну супротивникові та необхідну йому для прийняття рішень, а також на інформаційно-аналітичні системи супротивника (Горбулін, 2009: 12). Основне завдання інформаційних операцій (за В. Горбуліним) поля-

гає в маніпулюванні масовою свідомістю з такими цілями, як, наприклад: внесення в суспільну свідомість і свідомість окремих людей визначених ідей і поглядів; дезорієнтація людей та їхня дезінформація; ослаблення визначених переконань людей, основ суспільства; залякування мас.

Для цього використовують пропагандистську, фейкову, альтернативну інформацію, але вона не завжди влучає в ціль. Оскільки неможливо точно передбачити ефект впливу, тому що він залежить від безлічі не лише об'єктивних, а й суб'єктивних факторів або ж йому може протидіяти так званий «інформаційний імунітет». Тобто, щоб подіяла пропаганда, треба ідеологічно підготувати аудиторію, а це потребує часу. Якщо його немає, то – корегувати інформаційну ситуацію оперативно, завдяки також і цілеспрямованим коментарям.

Висновки. Отже, інформаційно-психологічна операція – це розробка і реалізація за продуманим планом інформаційно-психологічних впливів на життєві установки та поведінку людей для досягнення заздалегідь визначених цілей, зазвичай – прийняття управлінських рішень (Марків, 2018: 232). Основними прийомами, які використовуються при цьому є маніпуляції, зокрема маніпулятивне коментування. Надзвичайно важливо не втрачати здоровий глузд, перевіряти інформацію, довіряти офіційним джерелам, виділяти факти від коментарів.

Можемо підтвердити, що коментар як журналістський жанр вагомий для розуміння населенням картини світу, йому варто довіряти, оскільки чітко вказується факт і думка експерта з ідентифікацією всіх необхідних даних. А вільний коментар як віртуальний доступний кожному жанр також інформативний і займає чинне місце в механізмі запуску та розгортання інформаційної акції/операції, тому що є з одного боку полем для створення ворогом вигідних йому повідомлень, а з іншого – джерелом вивчення ідеології населення, на території якого вже ведуться бойові дії або будуть намагання їх захопити. Такі коментарі потребують уважного прочитання і критичного усвідомлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горбулін В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія / В.П. Горбулін, О.Г. Додонов, Д.В. Ланде. К. Інтертехнологія, 2009. С. 164.
2. Довженко О. Як читати новини під час війни. Електронний ресурс. Детектор медіа. 27.02.22. URL: <https://ms.detector.media/how-to/post/29055/2022-02-27-yak-chytaty-novyny-pid-chas-viyny/>
3. Дуб О. Коментар до коментарю. Електронний ресурс. Медіакритика. 2008. № 2. URL: <http://www.mediakrytyka.info/drukovani/02/komentar-do-komentaryu.html>
4. Зарівна О., Марків О. Теоретичні засади професії медіааналітика: від аналізу інформаційних потоків до англійської компетентності. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Острог, № 8(76). 2019. С. 100-103.

5. Марків О. Інформаційно-психологічні операції: поняття, види, способи використання в умовах гібридної війни. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки: навчальний посібник за заг.ред. В.О. Жадька. К: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 229-245.

6. Марків О. Коментар у редакторському опрацюванні (на матеріалах двомовного журналу «The UKRAINIAN»). Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. Запоріжжя, 2012. № 4. С.153-157.

7. Піддубний О. Що таке постправа? Електронний ресурс. Блог О. Піддубного. 2017. URL: <http://pidubny.com/schotake-postpravda/>

8. Петрик В. Сутність і особливості проведення спеціальних інформаційних операцій та акцій інформаційного впливу. Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. 2009. № 3(6). С. 71-75.

9. Рудницька У. Інформаційні війни як засіб геополітичного протистояння. Гуманітарний журнал, Електронний ресурс. 2015. 1-2. URL: https://ipt.nmu.org.ua/ua/vidavn/gj/2015_1-2/Rudnytska.pdf

REFERENCES

1. Horbulin V. Informatsiini operatsii ta bezpeka suspilstva: zahrozy, protydiia, modeliuvannia: monohrafiia [Information operations and security of society: threats, counteraction, modeling: monograph] V.P. Horbulin, O.H. Dodonov, D.V. Lande. K. Intertekhnolohiia, 2009. pp. 164 [in Ukrainian].

2. Dovzhenko O. Yak chytaty novyny pid chas viiny. Elektronnyi resurs. Detektor media. [How to read news during the war. Electronic resource. Media detector] 27.02.22. URL: <https://ms.detektor.media/how-to/post/29055/2022-02-27-yak-chytaty-novyny-pid-chas-viiny/>[in Ukrainian].

3. Dub O. Komentar do komentariu. Eelektronnyi resurs. Mediakrytyka. [Comment to comment. Electronic resource. Media criticism]. 2008. №2. URL: <http://www.mediakrytyka.info/drukovani/02/komentar-do-komentaryu.html> [in Ukrainian].

4. Zariivna O., Markiv O. Teoretychni zasady profesii mediaanalitika: vid analizu informatsiinykh potokiv do anhlovnoi kompetentnosti. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [Theoretical foundations of the profession of media analyst: from the analysis of information flows to English-language competence. Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"]. Ostroh, № 8(76). 2019. pp. 100-103. [in Ukrainian].

5. Markiv O. Informatsiino-psykholohichni operatsii: poniattia, vydy, sposoby vykorystannia v umovakh hibrydnoi viiny. Hibrydna viina i zhurnalistyka. Problemy informatsiinoi bezpeky: navchalnyi posibnyk za zah.red. V.O. Zhadka. [Information and psychological operations: concepts, types, methods of use in a hybrid war. Hybrid warfare and journalism. Problems of information security: a textbook for ed. V.O. Zhadka] K: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2018. pp. 229-245. [in Ukrainian].

6. Markiv O. Komentar u redaktorskomu opratsiuvanni (na materialakh dvomovnoho zhurnalu «The UKRAINIAN»). Derzhava ta rehiony. [Commentary in the editorial (based on the materials of the bilingual magazine "The UKRAINIAN"). State and regions]. Serii: Sotsialni komunikatsii. Zaporizhzhia, 2012. № 4. pp.153-157. [in Ukrainian].

7. Piddubnyi O. Shcho take postpravda? Elektronnyi resur. Bloh O. Piddubnoho. [What is post-truth? Electronic resource. O. Piddubny's blog.] 2017. URL: <http://pidubny.com/schotake-postpravda/>[in Ukrainian].

8. Petryk V. Sutnist i osoblyvosti provedennia spetsialnykh informatsiinykh operatsii ta aksii informatsiinoho vplyvu. Suchasni informatsiini tekhnolohii u sferi bezpeky ta oborony. [The essence and features of special information operations and actions of information influence. Modern information technologies in the field of security and defense]. 2009. № 3(6). S. 71-75. [in Ukrainian].

9. Rudnytska U. Informatsiini viiny yak zasib heopolitychnoho protystoiannia. Humanitarnyi zhurnal, Elektronnyi resurs. [Information wars as a means of geopolitical confrontation. Humanities Journal, Electronic resource]. 2015. 1-2. URL: https://ipt.nmu.org.ua/ua/vidavn/gj/2015_1-2/Rudnytska.pdf [in Ukrainian].